

II ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

**Ўзбекистон Республикаси ҳаракатлар
стратегияси: макроиқтисодий
барқарорлик, инвестицион фаоллик ва
инновацион ривожланиш истиқболлари**

**Илмий маъруза ва мақолалар
тўплами**

IV ШУЎБА

2019 йил 27-28 май

ЎЗАРО СУҒУРТАЛАШ ЖАМИЯТЛАРИДА СУҒУРТА МАҲСУЛОТЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ВА СУҒУРТА ИШИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Кулматов Чори Анорович¹

¹Тошкент давлат иқтисодиёт
университети доценти, и.ф.н., e-mail: ch.kulmatov@tsue.uz

Суғурта маҳсулотлари ишлаб чиқилишининг ўзига хосликлари ва ривожланишини суғуртанинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёнида шаклланган босқичлар билан боғлиқ дея эътироф этиш мумкин. Суғурта пайдо бўлиши ва ривожланишининг биринчи босқичи қадимги даврлардан ўрта асрларгача бўлган даврни ўз ичига олишидан келиб чиққан ҳолда, ушбу даврнинг илк босқичларида ишлаб чиқилган суғурта маҳсулотлари энг оддий усулда бир оила ёки бир уруғ эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда натурал кўринишдаги суғурта маҳсулотлари, масалан буғдой, ичимлик суви ва бошқа озик-овқат маҳсулотлари кўринишида шакллантирилган. Ушбу суғурта маҳсулотларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш масалалари оила бошлиғи ёки уруғ оқсоқоллари томонидан ҳал этилган.

Эрамиздан олдинги 1792-1750 йилларда савдо карвонларида савдогарларнинг ўзаро келишувлари асосида, йўлдаги турли ҳодисалар натижасида кўриладиган зарарларни қоплашни кўзда тутувчи суғурта маҳсулотлари яратилган. Бундай суғурта маҳсулотлари Вавилонда, Фаластинда, Сурияда савдо карвонларидаги савдогарлар ўртасида, Форс қўлтиғи қирғоқларида, Финикия ва қадимги Грецияда денгиз орқали юк ташишда яратилганлиги тўғрисида маълумотлар бор [1].

Ўрта асрларда суғурта маҳсулотларини яратишда суғурта фондини олдиндан шакллантириш тизими ҳам амал қилган. Шундай бўлсада келишувлар ёзма эмас, оғзаки келишувлардан иборат бўлган ва суғурта маҳсулотини яратиш бўйича мақсадли фаолият олиб борадиган махсус ташкилот ташкил этилмаган.

Маълумки, эрамизнинг бошланғич асрлари ва ўрта асрларгача хўжалик юритишнинг натурал шакли амал қилган. Товар-пул муносабатлари эса эндигина шакллана бошлаган. Феодал давлатларнинг ўз ичида хунармандчилик товарлари билан савдо қилина бошланган, давлатлар ўртасида эса қимматбаҳо тақинчоқлар савдоси амалга ошган. Ушбу даврларда даромадни пул кўринишида оладиганлар фақат савдогарлар ва хунармандлар эди. Аҳолининг фақат мана шу икки қатлами ўртасида суғурта маҳсулотларини яратиш имконияти мавжуд эди ва бу имконият улар ўртасида ўзаро суғурта жамиятларини ташкил этиш орқали амалга оширилди.

Илк ташкил этилган бундай жамиятларда ташкил этилган фондлар фақат суғурта мақсадини эмас, бир вақтнинг ўзида бошқа мақсадларни ҳам кўзлаб ташкил этилган.[2] Яъни улар гильдия ва цехлар сифатида ташкил этилиб, ушбу фаолият билан боғлиқ бошқа мақсадлар учун ҳам фонд маблағларидан фойдаланилган.

Кейинчалик хўжалик юритиш субъектлари фаолият хусусиятлари бўйича алоҳида ажралиб чиқа бошлаганлар ва натижада махсус ўзаро суғурта жамиятлари ва кейинчалик тижоратга асосланган суғурта ташкилотлари ташкил этилиб улар фаолиятининг предмети суғурта маҳсулоти яратишдан иборат бўлган.

Эҳтимоллар назарияси қонуниятларининг ривожланиши ҳамда вафот этиш жадвалининг ишлаб чиқилиши суғурта маҳсулотларини илмий асосда яратиш имкониятини берди (айниқса ҳаёт суғуртасида). Ўзаро суғурта жамиятлари суғурта маҳсулотларини ишлаб чиқишда маълумотларга эга бўлиш ва умумий муаммоларни биргаликда ечиш мақсадида ассоциацияларга бирлашдилар. Масалан, Англия ўзаро суғурта жамиятлари 2010 йилга қадар иккита йирик ассоциацияга – ўзаро суғурта жамиятлари ассоциацияси ҳамда дўстлик жамиятлари ассоциацияларига бирлашиб келган эдилар. 2010 йилда ушбу ассоциациялар бирлашиб молиявий ўзаро суғурталаш жамиятлари ассоциацияси (The Association of Financial Mutuals (AFM)) ташкил этилди. Ассоциация таркибида 57 та ЎСЖ бўлиб, уларнинг жами аъзолари 12 млн. кишини ва жами активлари 80 млрд. фунт стерлингни ташкил этади.

Ўзаро суғурталаш жамиятларининг миллий ассоциацияларидан ташқари Кооперативлар ва ўзаро суғурталаш жамиятларининг халқаро федерацияси (ICMIF) ҳам ташкил этилган. Мазкур федерация дунёдаги энг йирик 500 та турли шаклдаги ЎСЖлар фаолиятини ўрганиб ва таҳлил қилиб боради. Уларнинг кўпчилиқ қисми ушбу федерациянинг аъзоси ҳисобланиб, ушбу аъзоларга федерация томонидан мувофиқлаштирувчи хизматлар кўрсатилади.

1-жадвал

Дунёдаги энг йирик 500 та ўзаро суғурта йўналишидаги ташкилотларнинг ташкилий шакллари (2015 йил ҳолати)

Ташкилот тури	Сони	Сонига нисбатан улуши, %	Тўплаган суғурта мукофоти (млн.\$)	Суғурта мукофоти нисбатан улуши, %
ЎСЖлар	376	75,2	833,217	62,4
Кооперативлар	62	12,4	229,531	19,9
Аралаш шакл	16	3,2	57,786	5,0
Дўстлик жамиятлари	14	2,8	15,945	1,4
P&I Club	13	2,6	4,308	0,4
Такафул-комкомпаниялар	5	1,0	1,713	0,1
Бошқа ташкилотлар	14	2,8	9,147	0,8
Жами:	500	100	1 151,647	100

Манба: ICMIFнинг www.icmif.org сайти маълумотлари

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ўзаро суғурта йўналишидаги ташкилотларнинг асосий қисми ЎСЖлар шаклида ташкил этилган бўлиб, уларнинг бозордаги ҳиссаси ҳам юқори даражада. Кейинги ўринни кооперативлар шаклида ташкил этилган жамиятлар эгаллаган.

Халқаро ташкилот сифатида 2010 йилда иккита йирик халқаро ташкилотнинг бирлашуви эвазига ташкил этилган Ўзаро суғурталаш компаниялари ва суғурта кооперативлари Ассоциацияси (AMICE) фаолият кўрсатмоқда. Ушбу ассоциация 123 та европа компаниялари ҳамда 2 та ассоциациялашган Марокко ва Сенегал давлатлари ташкилотларини бирлаштирган.

Ўзаро суғурта жамиятларида суғурта маҳсулотларини ишлаб чиқиш ўзига хос жараён ҳисобланади. Ўзаро суғуртанинг суғурта маҳсулотларини ишлаб чиқишдаги ўрнини аниқлашдан олдин суғурта маҳсулоти тушунчасининг моҳиятини аниқлаб олишимиз керак. Суғурта маҳсулоти деганда амалий фаолиятда кенг тарқалган тушунча, яъни маълум суғурталанувчилар сегменти учун ишлаб чиқилган, кўзланган суғурта хизматини кўрсатишнинг барча қоидаларини ўзида мужассамлаштирган ҳужжатни тушуниш ушбу тушунчанинг хусусиятларини тўлиқ ёритиб берадиган таъриф эмас. Ҳар қандай турдаги бундай ҳужжатлар тўплами – суғурталовчи томонидан суғурталанувчига сотилаётган хизматнинг хусусиятларинигина ўзида акс эттиради, аммо унинг суғурталанувчи учун асқотадиган тўлиқ кадр-қимматини кўрсатиб бера олмайди.

“Суғурта маҳсулоти” тушунчаси суғурта амалиётида кенг қўлланилади. Одатда суғурталовчилар суғурта маҳсулоти деганда ҳужжатлар тўпламида ўз аксини топган бирор бир алоҳида суғурта турини тушунадилар.

Суғурта маҳсулотини тушунишда юзага келган андозалар шундан далолат берадики, суғурталовчилар ўзларининг кундалик профессионал фаолиятида “маҳсулот”нинг энг умумий белгиларини ўзида акс эттирувчи тушунчани қўллашни хоҳлайдилар. Аммо шу билан бирга унутмаслик керакки, ушбу категорияни оддий ишчи терминлар қаторига киритишда бир нарсани эътиборга олиш мақсадга мувофиқ бўлади, бу ҳам бўлса потенциал суғурталанувчилар учун ушбу гоё ёки ҳужжатлар йиғиндиси бевосита қимматга эга эмас. Объектни тасвирловчи ҳужжатлар суғурталанувчи учун қийматга эга эмас, объектининг ўзигина қийматга эга. Шунинг учун суғурталовчи бозорда сотаётган объектгина унинг фаолиятининг маҳсулоти ҳисобланади; фақат объект суғурталанувчи учун фойдали истеъмол хусусиятларига эга, шу туфайли улар учун қимматли бўлиб ҳисобланади ва бу суғурталанувчининг ушбу маҳсулотларни сотиб олишига асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳақиқатда суғурталовчи фаолиятининг маҳсулоти – бу суғурта фондининг қисми бўлиб, у суғурталанган шахсга (наф олувчига) пул шаклида (суғурта қопламаси сифатида) ёки натурал шаклда – хизмат кўринишида суғурта фонди ҳисобидан (масалан тиббий суғуртада) ёки суғурталанган рискка нисбатан огоҳлантириш тадбирларини амалга ошириш орқали тўланиши мумкин.

Суғурта маҳсулотини фақат ҳужжатлар жамланмаси сифатида тушуниш суғурта фаолиятини унинг асосий мақсадидан адаштиради. Бу ҳолатда суғурталанувчининг суғурта шартномасини тузишдан мақсади моддий ҳимояга эга бўлиш эмас, балки ҳужжатлар жамламасини олишдан иборат бўлиб қолади. Бундай ҳужжатга эга бўлишга бўлган қизиқиш бирор бир реал ёки потенциал суғурталанувчида пайдо бўлиш эҳтимоли юзага келиши қийин ҳолат.

Кўпгина адабиёт ёки даврий нашрларда суғурталовчи фаолиятининг натижасини кўп ҳолларда суғурта хизмати деб атайдилар. Иқтисодий фанда “маҳсулот” ва “хизмат” тушунчалари тўғрисида сўз юритилганда турлича ёндошувларни кўриш мумкин. Баъзи ҳолатларда хизмат тушунчасига моддий буюм шаклига эга бўлмаган, маҳсулотнинг алоҳида ҳолати сифатида қаралади. [3]. Бошқа ҳолатларда хизматлар фаолиятнинг алоҳида натижалари сифатида буюм ёки нарса шаклида эмас, балки фаолият сифатида ажратилади ва моддий ёки номоддий кўринишда бўлиши мумкин [4].

“Хизмат” тушунчаси суғурта фаолиятининг натижасини қанчалик аниқ тавсифлаб беради?

Авваламбор эътиборни бир нарсага қаратишимиз керак, яъни хизмат ҳар доим иккита ҳамкорнинг ўзаро муносабатини кўзда тутати: хизматни ишлаб чиқувчи ва ушбу хизматнинг истеъмолчисини. Бундай икки томонлама муносабат ўз-ўзини суғурталашда амал қилмайди, ҳўжалик юритувчи субъект ўз-ўзига хизмат кўрсатмайди.

Икки ҳамкорнинг ўзаро муносабати юзага келганда баъзи ҳолларда суғуртачи суғурталанувчига (суғурталанган шахсга, наф олувчига) суғурта қопламасининг ўрнига маълум хизматни кўрсатади (масалан тиббий суғуртада, автомобиль суғуртасида). Аммо бу ҳолатда ҳам суғурталовчи ушбу хизмат учун

маълум миқдорда маблағ сарфлайди, яъни ушбу хизматни кўрсатгани учун мазкур юридик ёки жисмоний шахсга хизмат ҳақи тўлайди.

Огоҳлантириш тадбирлари ҳам хизмат сифатида суғурталанувчига суғурталовчининг ўзи томонидан ёки суғурталовчининг буюртмасига асосан бирор фирма томонидан кўрсатилиши мумкин. Аммо барча ҳолатларда ҳам ушбу хизматларни амалга ошириш учун суғурталовчининг суғурта фондида пул маблағи бўлиши ва шунинг ҳисобидан суғурта маҳсулотининг ядросини шакллантириш керак бўлади.

Маълумки, товар сифатида ишлаб чиқарилган суғурта маҳсулотининг ўзига хослиги мавжуд бўлиб, бу шундаки, суғурта шартномасининг амал қилиши давомида агар суғурталанувчига ёки унинг мулкӣ манфаатларига зарар етмаса мазкур суғурта маҳсулоти умуман моддийлашмаслиги ҳам мумкин. Аммо кўпгина олимларнинг фикрларига кўра, суғурта маҳсулотининг фақатгина моддийлашуви суғурталанувчи учун муҳим бўлиб қолмасдан, балки суғурталанувчи суғурта шартномасини тузиш билан ўзида маълум даражадаги ишончга эга бўлади ва бу ишонч унинг келажак фаолияти учун муҳим ҳисобланади.

Бундай ўзига ишончнинг пайдо бўлиши, бизнингча, суғурта маҳсулотини сотиб олиш ҳолатининг содир бўлиши билан боғлиқ. Бу ҳолатда суғурталовчи томонидан суғурталанувчига суғурта шартномасини тузиш ва бу бўйича мажбуриятларни бажаришдан бошқа бирор-бир наф етказилиши тўғрисида гапиришдан маъно бўлмайди.

Бир томондан, барча айтиб ўтилган ҳолатлар, бизнингча, моддий тушунчага эга бўлган “маҳсулот” тушунчасига мос келади. Иккинчи томондан, хизматни кўп ҳолларда маҳсулотнинг айрим бир ҳолати сифатида ҳам қаралади. Шунинг учун “суғурта маҳсулоти” тушунчаси суғурта фаолиятининг натижаси бўлган суғурта объекти тушунчасига кўпроқ мос келади.

Демак, суғурта маҳсулотлари суғурта фаолиятининг натижаси бўлиб ҳисобланади ва уларнинг ҳар бири ядро ва қобикдан ташкил топади. Суғурта маҳсулотининг моддий ядроси – бу суғурта фондининг қисми бўлиб, у суғурталанган шахсга (наф олувчига) қуйидаги уч шаклдан бири сифатида келиб тушади:

- пул кўринишида, суғурта қопламаси сифатида;
- натурал шаклда, суғурта фондидан ажратилган маблағ ҳисобидан тўланади;
- огоҳлантириш тадбирлари шаклида, суғурталанган рискка суғурта фонди ҳисобидан йўналтирилади.

Суғурта маҳсулотининг ядросини ишлатишга йўналтирилган юқорида санаб ўтилган шаклдаги тўловларнинг барчасини суғурта маҳсулотининг моддийлашуви деб аташ мумкин.

Суғурта маҳсулотининг қобиғи – бу қуйидагиларнинг йиғиндисидан иборат:

-олдиндан белгиланган ҳолатлар, шулар асосида аниқ бир суғурта маҳсулотининг моддий ядроси яратилади;

-шартлар, улар асосида суғурта маҳсулотининг ядроси сифатидаги маблағлар ҳажми аниқланади;

- суғурта маҳсулотини яратиш жараёнида суғурталовчи ва суғурталанувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзаро тақсимлаб олиш амалга ошади.

Суғурта маҳсулоти ядросини суғурта фондидан ажратиб олиш олдиндан белгилаб олинган бир қанча ҳолатларга боғлиқ. Бундай ҳолатлар сифатида суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг хусусияти, суғурталанаётган мулккий манфаатнинг тури, суғуртага қабул қилинаётган суғурта ҳодисаларининг турлари, суғурта қопламасининг ҳажми, суғурта қопламасининг ҳажмини белгилаш тартиби ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин. Бундай ҳолатлар жамламасини суғурта маҳсулотининг қобиғи деб аташ мумкин.

Суғурта маҳсулоти қобиғининг таркиби суғурталовчи томонидан ишлаб чиқилган ҳужжатларда аниқлаштирилади, бу ҳужжатларнинг бир қисми суғурталовчи фаолиятида қўлланилади, қолган қисми суғурталанувчи билан бўладиган муносабатларда асос бўлиб хизмат қилади.

Суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасида муносабатлар ҳосил бўлганда албатта суғурта қобиғи ташкил этилади ва у суғурта шартномасида бир қолипга солинади. Бу суғурта маҳсулотини яратиш билан боғлиқ муносабатларни ҳамда ушбу маҳсулотни суғурталанувчи олиши билан боғлиқ аниқ ҳолатларни белгилаб беради.

Агар суғурта ҳодисаси юз берганда суғурта фондида етарли даражада моддий маблағлар бўлмаса, суғурталанувчининг кўрган зарари қоплаб берилмайди. Суғурта шартномаси мавжуд бўлгани ҳолда суғурта ҳодисаси натижасида кўрилган зарар маблағ йўқлиги натижасида қоплаб берилмай қолиш ҳолатлари суғурта бозорларида учраб турадиган ҳолат ҳисобланади.

Суғурта маҳсулотининг моддий тус олиш имкониятини таъминлаш учун аввалам бор бир нечта ҳаракатларни амалга ошириш зарур. Бу ҳаракатларнинг жами моддий объект сифатидаги суғурта маҳсулотини яратиш жараёнини ташкил этади. Бизнингча бу жараён:

-суғурта фондини шакллантириш фаолияти, уни сақлаш ва имкон даражасида кўпайтириш;

-аниқ бир суғурта маҳсулотини моддийлаштириш учун мазкур суғурта фондидан маълум ҳажмдаги маблағни (суғурта маҳсулоти ядросини) ажратиш;

-суғурта маҳсулотини моддийлаштириш мақсадида ажратилган маблағни харажат қилиш.(1-чизма)

Аниқ суғурта маҳсулотини шакллантириш жараёни ушбу маҳсулотга нисбатан тузилган суғурта шартномасининг амал қилиш даври билан мос келмайди. Суғурта маҳсулотини товар шаклида яратишда, ажратиладиган

суғурта фондини шакллантириш суғурта шартномасини томонлар ўртасида тузилган пайтда амалга оширилади.

1-чизма. Суғурта маҳсулотини яратиш схемаси

Суғурта маҳсулотини товар сифатида эмас, балки ўз эҳтиёжи учун ишлаб чиқилганда (ўз-ўзини суғурталаш) ушбу маҳсулотни ишлаб чиқиш жараёнида суғурта шартномасини тузиш амалга ошмайди.

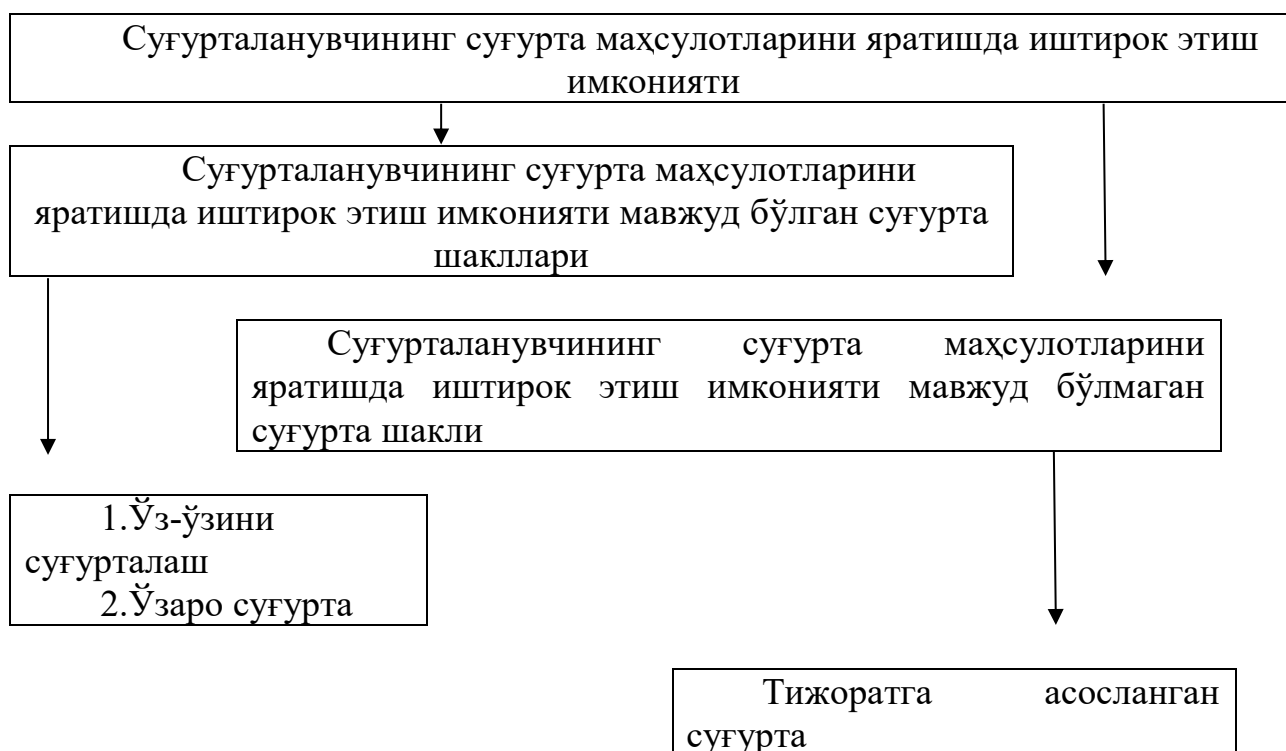
Товар шаклидаги суғурта маҳсулотини яратиш суғурталовчиларнинг суғурта фондини яратиш ва сақлаш фаолиятдан ташқари, суғурталовчи ва суғурталанувчилар ўртасидаги суғурта шартномасини тузиш ҳамда унинг амал қилишидан тугагунига қадар бўлган ўзаро муносабатларнинг барча босқичларини ўз ичига олади. Ўзаро муносабатларнинг тугатилиши суғурта маҳсулотининг моддийлашуви ёки шатнома муддатининг тугаши ёки бўлмаса бошқа шарт-шароитлар натижасида (масалан қонунчилик ҳужжатлари асосида) юзага келиши мумкин.

Суғурталовчининг суғурта фонди шу йўсинда потенциал суғурта маҳсулоти ҳисобланади ва суғурта рискларига нисбатан мулкый манфаатнинг моддийлашуви юз бермагунига қадар у суғурталовчининг тайёр маҳсулоти эмас, балки ярим фабрикти бўлиб ҳисобланади. Суғурта маҳсулоти қачонки моддийлашсагина тугалланган шаклга эга бўлади. Аммо суғурта маҳсулоти барча суғурта шартномалари бўйича моддийлашавермайди. Суғурта маҳсулоти моддийлашмай қоладиган бўлса, демак у охирига тайёр маҳсулотга айланмай қолади.

Маълум бир суғурталовчи доирасида суғурта маҳсулотининг яратилиш жараёни доимийлик характерида эга бўлиб, бунда суғурталовчи томонидан моддийлаштириш мажбурияти фақат аниқ бир суғурта маҳсулоти бўйичагина

эмас, балки барча маҳсулотлар бўйича суғурта маҳсулоти ядросини зарур ҳажмда ажратиш имконияти олдиндан яратилган бўлади.

У ёки бу суғурта маҳсулоти турли усуллар билан ишлаб чиқарилиши мумкин. Суғурта маҳсулотини яратиш усуллари – бу моҳиятига кўра, шундай муносабатларки, бунда, суғурта фонди сифатида фойдаланишга мўлжалланган моддий бойликларнинг қай йўсинда шакллантирилиши ва ундан қай йўсинда аниқ суғурта маҳсулотининг ядросини ажратиш йўллари белгилаб олинади. Бу усуллар суғурталовчи билан суғурталанувчи юридик ёки жисмоний шахслар ўртасида суғурта қобиғига кирувчи суғурта шатномасини тузиш жараёнида шаклланади.

2-чизма. Суғурта маҳсулотини яратиш усуллари классификациялаш мезонлари

Суғурта маҳсулотларини яратиш усуллари дифференциациясининг характерли белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

-суғурталанувчиларда суғурта фондига эгалик ҳуқуқининг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги;

-суғурталанувчиларда суғурта фондини шакллантириш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги;

-суғурталовчилар ва суғурталанувчилар ўртасида суғурта фонди маблағларини бошқариш ва эгалик қилиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг тақсимланиши;

-суғурталанувчилар ва суғурталанганларнинг суғурта маҳсулотларини олишга бўлган ҳуқуқларининг ўзига хослиги;

-суғурталовчи ва суғурталанувчилар ўртасида суғурта маҳсулотларини яратиш билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича жавобгарликни тақсимланиши.

Суғурта маҳсулоти икки қисмдан – ядрони ташкил этувчи моддий қисм ва қобикдан ташкил топган. Суғурта маҳсулотининг моддий ядроси – бу суғурта маҳсулотининг қисми бўлиб, ушбу қисм суғурталанувчига (суғурталанган шахсга) суғурта қопламаси сифатида пул кўринишида тўлаб берилади ёки натурал кўринишда хизмат сифатида ва ёки огоҳлантириш тадбири сифатида амалга оширилиши мумкин. Суғурта маҳсулоти ядросининг бундай ишлатилишини суғурта маҳсулотини моддийлаштириш деб аташ мумкин.

Хулоса қилиш мумкинки, мантикий ва тарихий бирлигига асосланган ҳолда, суғурта маҳсулотларини яратиш жараёнларини таҳлил қилиш натижасида шу нарса аниқландики, ушбу жараёнлар авваламбор, суғурталанувчиларнинг суғурта маҳсулотларини яратиш ва уларга эгалик қилишдаги ҳуқуқларини шакллантириш имкониятлари ва иштирок этиш усулларида фарқ қилади. Суғурта маҳсулотларини яратишда суғурталанувчиларнинг иштирок этиш имкониятлари ва усуллари суғурта маҳсулотларини яратиш усуллари аниқлаш мезонлари ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Коломина Е.В., Шахов В.В. Словарь страховых терминов. –Москва, Финансы и статистика 2004.
2. Турбина К.Е., Дадьков В.Н. Взаимное страхование. –Москва, Анкил, 2007. –с.13
3. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. Москва, Инфра-М, 2006
4. Лопаткинов Л.И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. -5-е изд. перераб. и доп.-Москва, Дело, 2003